

२४. बालकामगार - शैक्षणिक समस्या व उपाय

बालकामगारांच्या समस्येचे निर्दालन करण्याचा शासनाचा विचार आहे. जे बालकामगार शिक्षणापासून वंचित झाले आहेत त्यांना शिक्षणाची संधी प्राप्त करून देऊन त्यांच्या जीवनात ज्ञानाचा प्रकाश निर्माण करणे हा शासनाचा मूळ उद्देश स्तुत्य आहे. पण प्रश्न उपस्थित होतो की बालकामगार कुणाला म्हणावे? सर्वसाधारणपणे असे म्हणण्यात येते की कोणत्याही कारणास्तव मालकाकडे कोणत्याही प्रकारच्या वेतनावर नोकरी करीत असलेला, या व्यतिरिक्त कोणत्याही प्रकारचे काम करून मजुरी मिळवित असलेला, शिक्षणापासून पूर्ण वंचित झालेला १४ वर्षाखालील शोषित मुलगा/मुलगी म्हणजे बालकामगार होय. हा बालकामगार सर्वसाधारणपणे शेतमजुरी, गुरे राखणे, घरकाम, बांधकाम, मातीकाम, खोदकाम, दूध वाटणे, वर्कशॉपमध्ये काम करणे, गृहउद्योगात काम करणे, याशिवाय बिडी उद्योग, न्यूजपेपर वाटणे, पाव विकणे इ. कार्य करतात. बालकांना मजुरी करण्याची प्रामुख्याने जी कारणे आहेत, ती म्हणजे वाढती लोकसंख्या, शिक्षण प्रशिक्षणाचा अभाव, दारिद्र्य, पालकांचे व्यसन, जुगार, सड्डा, चोरी इ. परिणामी बालकामगार शोषित होतात व गुन्हेगारी आणि इतर अपप्रवृत्तीला बळी पडतात. समाजात असुरक्षितता निर्माण करतात. कारण ते आपल्या मूलभूत अधिकारापासूनही वंचित होतात. असे सर्व बालक मानवाधिकारापासून वंचित होतात. या बालकांचे पुनर्वसन करण्याची आवश्यकता आज निर्माण झाली आहे. त्यांचा सर्वांगीण विकास करून त्यांना राष्ट्राचा सुयोग्य व सुजाण नागरिक बनविण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. शासनाने बालकामगारांचे शोषण थांबविण्याच्या दृष्टीने कार्यक्रम आखला आहे. पण हा कार्यक्रम लोकाभिमुख व्हायला हवा. ह्या कायद्यातील विविध तरतुदींची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. पण त्याहीपेक्षा शिक्षणविषयक तरतुदीची अंमलबजावणी सक्तीने होणे आवश्यक आहे. कारण शोषणमुक्ती हा प्रत्येकाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. ह्या शोषणापायी ही बालके शिक्षणापासून वंचित होतात. देश म्हणजे देशातील माणसे या न्यायाने देशातील प्रत्येक व्यक्ती ही सुशिक्षित व सुसंस्कृत हवी. तरच राष्ट्र समर्थ बनेल. 'सर्वांसाठी शिक्षण' या मूल्यावर भारतीय संविधानाने श्रद्धा व्यक्त केली आहे पण हे करताना मूलभूत उद्दिष्टांकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. ही मूलभूत उद्दिष्टे दोन प्रकारची आहेत -

- (१) वंचित बालके व बालमजुरांना समाजातील इतर स्तरातील लोकांबरोबर आणण्यासाठी शिक्षण देणे.
- (२) विविध शैक्षणिक उपक्रमांचे आयोजन करून वंचित बालक व बालमजूर यांचा गुणात्मक दर्जा उंचावणे.

वरील उद्दिष्टे साध्य करण्याकरिता काही ठोस उपाययोजना कराव्या लागतील. ह्या उपाययोजना पुढीलप्रमाणे :

- (१) जी बालके १४ वर्षांखालील असून शालेय शिक्षण न घेता प्राणघातक कारखान्यात अतिश्रमाचे काम करतात. परिणामी त्यांचे बालपण हरवून त्यांना अकाली प्रौढत्व येते. अशा सर्व बालकांचे सर्वेक्षण व्हावे. त्यांच्या पुनर्वसनासाठी संबंधित खाणमालक, उद्योजक, कारखानदार, व्यावसायिक यांचेकडून दंड वसूल करण्यात यावा व या वसुलीतून बालकामगारांचे पुनर्वसन व शिक्षणाची सोय करण्यात यावी.
- (२) भारतीय घटनेने समाजातील ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील सर्व घटकांना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व सार्वत्रिक केले आहे. पण आजही समाजात अशी अनेक बालके आहेत, की त्यांनी अद्याप शाळाही पाहिलेली नाही. त्याचप्रमाणे पाठी-लेखणी हाती धरली नाही. या बाबींची गंभीरतेने दखल घ्यावयास हवी. सक्तीच्या शालेय शिक्षणाचे सर्वेक्षण करणे ही राष्ट्राची महान गरज आहे. म्हणून शाळेत न जाणाऱ्या मुलांचे, मध्येच अर्धवट शिक्षण सोडलेल्या मुलांचे खरेखुरे सर्वेक्षण व्हावयास हवे.
- (३) प्रत्येक प्राथमिक शाळेत एक छंद कार्यशाळा असावी. ह्या छंद कार्यशाळेचा शिक्षक विविध कौशल्ये प्राप्त असावा. ही कार्यशाळा एक Co-curricular Activity Workshop म्हणून मानली जावी. मुलांना जे काम येते ते त्या कामाचे तात्त्विक व शास्त्रशुद्ध ज्ञान त्यांना देण्यात यावे. प्रात्यक्षिकाद्वारे त्यांना ज्ञान आत्मसात करण्याची संधी द्यावी. या माध्यमातून विद्यार्थी स्वावलंबी बनेल, त्याचप्रमाणे तो सध्या जे काम करतो आहे त्याबाबत श्रमप्रतिष्ठेचे मूल्य त्याला कळेल.
- (४) प्रत्येक तालुका स्तरावर शिक्षकांचे छोटे छोटे गट पाडून त्यांची गटसंमेलने भरवावी. ह्या गटसंमेलनाचा उद्देशच मुळी वंचित व बालमजुरांच्या शैक्षणिक, आर्थिक समस्या हा असावा. यात येणारे विषय म्हणजे नियमित विषय व विशेष विषय - नियमित विषयांत विद्यार्थ्यांत राष्ट्रीय भावना जगृत करणे, विद्यार्थ्यांची उपस्थिती त्याचप्रमाणे विविध शासकीय योजनांचा आढावा यांचा समावेश असावा. विशेष विषयामध्ये बालमजुरांच्या शैक्षणिक गुणात्मक दर्जा वाढविण्यासाठी त्यांना शिक्षणात अधिरुची निर्माण करण्यासाठी विविध उपक्रमांचे आयोजन कसे करावे, याचे विशेष प्रशिक्षण ह्या संमेलनामधून शिक्षकांना द्यावे. बालकावर सुसंस्कार करण्यासाठी मूल्यनिर्मितीसाठी कोणते प्रयत्न करावे याबाबत विशेष चर्चा या संमेलनामध्ये घडवून आणावी.
- (५) सरकार शिक्षणासाठी ठोस रक्कम देते. पण नेमके बालमजुरांच्या शिक्षणाकरिता वेगळे अनुदान शासनाने द्यावे व त्यांच्या खर्चाबाबत योग्य ठोस योजना द्यावी व ह्या योजनेनुसार खर्च होतो आहे अथवा नाही याबाबत वेगळ्या निरीक्षण समितीची स्थापना करावी.
- (६) ग्रामीण भागात बालवाड्या सुरू करण्यास शासनाने विशेष अनुदान काढावे. ह्या संस्था प्रामुख्याने ग्रामीण परंतु मागासलेल्या भागात सुरू कराव्यात. ह्या

- शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांना विनामूल्य शिक्षण द्यावे. ह्या संस्थांमध्ये प्रशिक्षित बालशिक्षिकांची नेमणूक करण्यात यावी. ह्या बालशिक्षिका ग्रामीण भागात विशेषत्वाने उपलब्ध करून देण्यासाठी व त्यांनाही ग्रामीण भागात काम करण्यास प्रोत्साहन मिळावे, यासाठी त्यांना विशेष प्रोत्साहन भत्ता शासनाने मंजूर करावा.
- (७) ग्रामीण भागातील शाळांमध्ये क्रीडांगणावरील खेळ साधने, मुक्त व्यवसाय, हस्त व्यवसाय, वादन साहित्य यांचा अनुदानाअभावी अभाव असतो. ह्याकरिता शासनाने विशेष अनुदान द्यावे.
- (८) नगरपालिका व महानगरपालिकांनी आपल्या शहरात, झोपडपट्टीत व मागास भागात बालविकास केंद्राची स्थापना करावी.
- (९) कुरण शाळा व फिरत्या शाळांचा प्रसार करण्यात यावा. हंगामानुसार वास्तव्य बदलणाऱ्या पालकांच्या मुलांसाठी अशा प्रकारच्या शाळा उपलब्ध करून द्याव्यात.
- (१०) प्रत्येक प्राथमिक शाळेत किमान दोन शिक्षक सक्तीने असावेत. बालमजुरांची शाळेत जाण्याची प्रवृत्ती कमी असते. ही प्रवृत्ती वाढविणे आवश्यक आहे. बालमजुरांना शिकविण्याकरिता शक्यतोवर शिक्षिकांचीच नेमणूक करावी. कारण स्त्रींमध्ये सुप्त मातृभाव असतो. परिणामी बालकांच्या समस्या तिला चटकन आकलन होतात. बालकांचे भावविश्व तिला उमगते. परिणामी ती मुलांना प्रेमाची वागणूक देऊ शकते. ह्या प्रेमाच्या वागणुकीमुळे मुले आकृष्ट होतील.
- (११) बालमजुरांच्या पटनोंदणीचे काम युद्धस्तरावर हाती घ्यावे लागेल. कारण बरेचदा असे आढळते की ग्रामपंचायती अंतर्गत येणाऱ्या शाळांमध्ये पटसंख्या दाखविण्यात येते पण प्रत्यक्षात विद्यार्थी शाळेमध्ये हजर नसतात. कारण शाळेची वेळ व त्यांच्या मजुरीची वेळ सारखीच असते. अशावेळी ही पटसंख्या वाढावी याकरिता विशेष प्रयत्न करावेत. याकरिता शासनाच्या वेगवेगळ्या उपाययोजना आहेतच पण त्यांची अंमलबजावणी योग्य होते आहे अथवा नाही, याची पाहणी शासनाने वारंवार करावी. त्याकरिता एक समिती गठित करून त्या समितीतर्फे वेळोवेळी शासनाला अहवाल देण्यात यावा.
- (१२) समाजात ज्या सामाजिक सेवाभावी संस्था आहेत. उदा. रेटरी क्लब, लायन्स क्लब, जेसीस क्लब यासारख्या संस्थांनी अखिल भारतीय स्तरावर बालमजूर पुनर्वसनचे, शिक्षणाचे प्रकल्प हाती घ्यावे. कारण ह्या संस्थांमध्ये समाजातील गणमान्य समजण्यात येणाऱ्या सुजाण व्यक्ती असतात. त्यांनी हे प्रकल्प हाती घ्यावे. या कामात शासनानेही त्यांना प्रोत्साहित करावे. ह्या संस्थांतून बालमजुरांना मोफत शिक्षण देण्याकरिता प्रयत्न व्हावेत. ह्याव्यतिरिक्त ह्या संस्थांच्या माध्यमातून व्यक्तिमत्त्व विकासाची शिबिरे बालकामगारांकरिता आयोजित करण्यात यावीत. यासाठी या संस्थांना समाजातील इतर व्यक्तींनीही मदत करावी.
- (१३) बालमजुरांचे पुनर्वसन व्हावे याकरिता त्यांना चांगल्या संस्कारांची आवश्यकता आहे. शासकीय कर्मचाऱ्यांकरिता शासनाने 'बालकामगार दत्तक योजना' जाहीर करावी. या योजनेनुसार जो शासकीय कर्मचारी काही कालावधीकरिता विद्यार्थी

दत्तक घेऊन त्याचे शिक्षण पूर्ण करेल त्याला शासनाने प्रोत्साहन भत्ता किंवा अनुग्रह राशी द्यावी. नोकरीत प्रोत्साहन द्यावे. शिवाय प्रत्येक कर्मचाऱ्याने किमान एक बालमजूर साक्षर करावा याकरिता प्रोत्साहित करावे.

- (१४) शिक्षणाच्या क्षेत्रात रामकृष्ण मिशन, चिन्मय मिशन, सत्यसाई ट्रस्ट यासारख्या संस्था अग्रेसर आहेत. बालकांवर उत्तमोत्तम संस्कार व्हावेत, त्यांना आपल्या भारतीय संस्कृतीचा परिचय व्हावा व ते सुसंस्कारित बनावे हा त्यांचा उद्देश असतो. अशा संस्थांना समाजातील विविध स्तरांकडून अनेक देणग्या प्राप्त होत असतात. ह्या देणग्यांचा विनियोग करताना ह्या संस्थांनीही बालमजुरांकरिता वेगळ्या शाळा उघडून त्यांना सुसंस्कारित करण्याचा प्रयत्न करावा.
- (१५) 'बालकामगार शिक्षण कर' सुरू करून ह्या कराच्या रकमेतून शासनाने बालमजुरांच्या शिक्षणाचा आवश्यक तो खर्च भागवावा. ह्याव्यतिरिक्त बालमजुरांच्या शिक्षणासाठी विविध गुंतवणूकदारांना आकर्षित करावे. आकर्षक व्याज दराच्या गुंतवणुकीच्या योजना तयार करून समाजातील उच्चभू लोकांकडून हा पैसा बालमजूर शिक्षणाकडे वळविता येईल.
- (१६) बालकांच्या अधिकारापासून बालमजूर वंचित होऊ नये, त्याचे मानवाधिकार त्याला मिळावेत याकरिता मानवाधिकार आयोगाने सतत सर्वेक्षणे करावयास हवीत व सर्वेक्षणांती शासनाला अहवाल सादर करून वेळोवेळी बालमजुरांच्या समस्यांबाबत शासनाला जागृत करावे.
- (१७) प्रत्येक प्राथमिक शाळेत बालमजुरांकरिता एक वर्ग राखीव असावा.
- (१८) विद्यार्थ्यांना शालेय गणवेश, पाट्या-पुस्तके, सकस आहार याचा पुरवठा करण्यासाठी शासनाने समाजातील दानशूर व्यक्तींना प्रोत्साहित करावे.
- (१९) प्राथमिक शिक्षण व समाज शिक्षण या बाबी एकमेकांना पूरक आहेत. समाजशिक्षणाच्या माध्यमातून पालकांची शिक्षणाबाबत उदासीनता व अज्ञान दूर करावे. विशेषतः ग्रामीण भागात याची आवश्यकता अधिक आहे.
- (२०) सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा काटेकोरपणे अमलात आणला जावा, वेळेवर शिक्षक पुरविणे, सुट्यांची योजना, शाळेची वेळ स्थानिक हंगाम व परिसरानुसार ठेवाव्यात. शाळेची व शिक्षकांची कार्यक्षमता वाढविण्याच्या दृष्टीने शासनाने विशेष प्रयत्न करावे. ह्या प्रयत्नाचा सर्वात महत्त्वाचा भाग म्हणजे शिक्षकांकडून अतिरिक्त कार्य (उदा. अल्पबचत, कुटुंब नियोजन, आर्थिक दुर्बल घटक सर्वेक्षण, मतदार याद्या सर्वेक्षण इ.) कामे काढून ती इतर अधिकाऱ्यांकडे द्यावी व शिक्षकाला अध्यापनाकडे लक्ष देण्यास प्रोत्साहित करावे.
- (२१) जे सेवानिवृत्त शिक्षक असतात त्यांच्यातही सामाजिक जाणीव विकसित करावी. सेवानिवृत्त शिक्षकास शासनाने आठवड्यातून दोनदा शाळेमध्ये अध्यापनाकरिता पाचारण करावे. याचे वेगळे मानधन त्यांना द्यावे.
- (२२) बालक जेथे काम करतो त्या उद्योगाच्याच परिसरात शासनाने मुल्योद्योगी शिक्षण-प्रशिक्षण केंद्र उघडावे. त्यायोगे मूल स्वावलंबी बनेल व श्रमप्रतिष्ठेचे मूल्य त्याच्या अंगी रुजायला मदत होईल. याव्यतिरिक्त तो ज्या उद्योग समूहात जेथे काम करतो तेथेच सुसंस्कार वर्ग उघडावे व त्यांना सुसंस्कारित करण्याचा प्रयत्न

करावा.

- (२३) बालकामगारांच्या बाबतीत एक अत्यंत महत्त्वाची बाब म्हणजे त्यांचा पुस्तकाचा भार कमी करावा व त्यांचे प्राथमिक शिक्षणात जास्तीत जास्त कथाकथन पद्धतीचा अवलंब करावा. त्याचप्रमाणे बालकामगारांमधून आदर्श विद्यार्थ्यांना पारितोषिके जाहीर करावी. त्यांची बौद्धिक पातळी लक्षात घेऊन त्यांना योग्य ते व्यवसाय मार्गदर्शन करावे.
- (२४) बालकामगारांकरिता वेगळ्या निवासी शाळांना शासनाने मान्यता द्यावी व ह्या ठिकाणी मातृभावाने अध्यापन करू शकणाऱ्या बालशिक्षिकांची सोय करावी, नियुक्ती करावी. ह्या निवासी शाळेतील अभ्यासक्रम कृतीकेंद्री व मुलांच्या अभिरुचीशी निगडित असावा. त्यायोगे अभ्यासक्रमातून विद्यार्थ्यांच्या सृजनशीलतेला वाव देऊन विकसित व्हावी.
- (२५) विद्यार्थी नापास झाल्यामुळे त्यांची शिक्षणातील अभिरुची कमी होते. त्याकरिता 'निसर्ग शाळा' ही योजना शासनाने अंमलात आणावी. १२ व्या वर्षानंतर स्वयंअध्ययन, व्यवसायातून शिक्षण इ. पद्धतीचा उपयोग करून विद्यार्थ्यांची गळती व नापासांचे प्रमाण कमी होईल.

बालमजुरांच्या बाबतीत दुसरे मूलभूत उद्दिष्ट आहे की विविध शैक्षणिक उपक्रमांचे आयोजन करून वंचित बालक व बालमजूर यांचा गुणात्मक दर्जा उंचावणे. हे उद्दिष्ट साध्य व्हावे व बालकामगार शिक्षणाकडे आकृष्ट व्हावे याकरिता खालील शिफारसी सुचविण्यात येत आहेत.

- (१) बालकामगारांच्या शिक्षणात अध्यापकांचा सहभाग महत्त्वाचा असतो. ह्या अध्यापकांनी आपला समाजसंपर्क वाढवावा. या समाजसंपर्कातून त्यांना वास्तव परिस्थितीचे आकलन होईल. अध्यापक हा राष्ट्राचे भवितव्य घडवीत असतो. पण हे भवितव्य घडविण्यासाठी त्याला वर्तमानाचे भान असणे आवश्यक आहे. म्हणून अध्यापकांनी समाजसंपर्क वाढवावा.
- (२) समाजाची स्थिती शिक्षणानुकूल बनविण्यासाठी जे वेगवेगळे उपक्रम सांगण्यात आले आहेत, त्यात प्रामुख्याने मातृप्रबोधन, पालक शिक्षक संघ, मेळावे, दत्तक योजना, राष्ट्रीय सेवा योजना इ. उपक्रम राबविले जाणे आवश्यक आहे.
- (३) नवीन शैक्षणिक उपक्रम व नव्या पद्धती याचे आपण स्वागत करायला हवे. आज शालेय संवेदनशील जीवनात शून्यातून विश्व निर्माण करणाऱ्या आर्थिक, शारीरिक, मानसिक प्रतिकूलतेवर मात करणाऱ्या महनीय व्यक्तींचे चरित्र आणि आत्मचरित्र शिक्षक व विद्यार्थी यांनी अभ्यासली पाहिजे. यातून आपोआपच नैतिकता, मूल्यसंस्कार, संस्कृतीसंवर्धन व व्यक्तिमत्त्वाची घडण होईल.
- (४) ग्रामीण व शहरी भागातील परिस्थितीची भिन्नता लक्षात घेऊन शिक्षण पद्धतीचा फेरविचार होण्याची आवश्यकता आहे. माणूस ज्या संस्कृतीत वाढतो, मुक्त व कष्टाचे जीवन जगतो त्याचा विचार व्हायला हवा. ग्रामीण विद्यार्थ्यांची शिक्षणात गोडी वाढेल, असे उपक्रम राबविण्यात यावे. उदा. बोलीभाषेतून प्राथमिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम पाठ्यपुस्तकांमध्येही त्यांना परिचित असणारे ग्रामीण विश्व असावे.

- (५) बालकामध्ये आरोग्यविषयक सत्रयी निर्माण होण्याकरिता त्यांना चांगल्या आरोग्यविषयक सत्रयींची माहिती सांगावी. समतोल आहाराचे महत्त्व, स्वच्छता इत्यादीचे महत्त्व त्यांना पटवून सांगावे. आरोग्य व स्वच्छता याबाबत त्यांच्यात विशेष जागरूकता यावी याकरिता त्यांना प्रोत्साहनपर बक्षिसे द्यावीत.
- (६) प्रत्येक शाळेमध्ये 'सृजन आनंदवर्ग'चे आयोजन करण्यात यावे. विद्यार्थ्यांना शिक्षण आनंददायी वाटण्याकरिता हा उपक्रम अभिनव आहे. सृजन अभिव्यक्ती हा व्यक्तीचा आनंदाचा विषय असतो. हा मूलभूत विचार डोळ्यांसमोर ठेवून विद्यार्थ्यांच्या सृजनशीलतेला चालना मिळेल, असे प्रयत्न शाळेच्या माध्यमातून व्हावे.
- (७) बालमजुरांना शाळेच अभिरुची निर्माण व्हावी व शाळेमध्ये शैक्षणिक वातावरण निर्माण व्हावे म्हणून शाळांना काही उपक्रम राबविणे आवश्यक आहे. उदा. नियमित सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन करणे, वाचनालयात संस्कारक्षम पुस्तके ठेवावीत. अशा विविध आकर्षक योजना शाळांनी राबवाव्या.
- (८) मातृप्रबोधन हा एक अभिनव उपक्रम आहे. बालकांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात आईचा सहभाग अतिशय महत्त्वाचा असतो. मातेला आपल्या अपत्याबाबत जागृती निर्माण करणे आवश्यक आहे. त्या अनुषंगाने बालमजुरांच्या मातांना विशेष उद्बोधन करणे हितावह ठरेल. शिक्षणाचे महत्त्व त्यांना ठसवून सांगावे लागेल. शिक्षणामुळे होणाऱ्या उज्वल भवितव्याची त्यांना जाणीव करून द्यावी लागेल. म्हणून सर्वप्रथम बालकामगारांच्या मातांना शिक्षण देणे आवश्यक आहे.
- (९) समाजात अशा अनेक माता आहेत ज्या गृहिणी आहेत. आपल्या फावल्या वेळेचा सदुपयोग म्हणून त्यांनी बालमजुरांकरिता वेगळे संस्कारवर्ग उघडून त्यांच्या माध्यमातून बालमजुरांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून सांगावे आणि समाजाचे आपले ऋण फेडण्याचा प्रयत्न करावा. जसा आपल्या पाल्यावर सुसंस्कार होणे आवश्यक आहे, तसेच इतर बालकांवर होणे आवश्यक आहे ह्याची जाणीव गृहिणी-मातांनी ठेवून त्यांनी या बालकांवर संस्कार करण्याची जबाबदारी पेल्यावी.

शिक्षण हा प्रत्येक मानवाचा मूलभूत अधिकार आहे. या अधिकारापासून बालकामगारांना आपणास वंचित करता येणार नाही. हा मानवीय गुन्हा ठरेल. ह्याकरिता शासकीय उपाययोजना तर आवश्यक आहेच पण त्याचबरोबर समाजातील लोकांची मानसिकताही बदलावी लागेल. बालकामगाराकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन बदलावा लागेल. जे सर्व शिक्षणाच्या माध्यमातून शक्य आहे. कारण शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे, सुसंस्काराचे साधन आहे. जोवर समाजाची मानसिकता बदलत नाही तोवर कायद्याचा अंमल चालू शकणार नाही. आधी समाजाच्या प्रत्येक घटकात बालमजुराबाबतची प्रतिष्ठा निर्माण करावी लागेल. सहानुभूती, प्रेम निर्माण करावे लागेल, तरच बालमजुरांची समस्या सुटेल, अन्यथा नाही.

